

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЕВ'ЯНЕ БУДІВНИЦТВО

і його відношення до історичних стилів

(Докінчення)

3. Відношення української дерев'яної архітектури до історичних стилів.

Всі ці труднощі і весь цей *circulus vitiosus*, що вириває, коли шукаємо за праджерелами архітектонічних форм дерев'яної архітектури, зникають, коли за критерій дослідів візьмемо відношення монументальної архітектури¹ до дерев'яної.

Точкою виходу можуть служити ось такі обсервації.

1. З порівняння форм нашої дерев'яної архітектури з монументальною виходить, що нема ніодної сутньої форми дерев'яної архітектури, що не знаходилася б в монументальній.

2. Історичний матеріал показує, що форми монументальної архітектури старші від форм дерев'яної, отже раніше вони повстали в тривалім матеріалі монументальної архітектури, і аж опісля перейшли вони в дерево².

В нашім випадку йде нам про переведення доказу залежності дерев'яної архітектури від монументальної в двох конститутивних типах церкви, тридільної та хрещатої п'ятикопупольної. Тридільні (а також дводільні) церкви виступають уже при кінці XV. в. в молдавсько-волооській архітектурі. В XVI—XVII. вв. стають вони в тих краях загально поширеним типом. В молдавсько-волооській архітектурі подібують такі варіанти того типу церков в монументальній архітектурі:

1. В XV—XVI. вв. тридільні церкви з трьома первісно сліпими копулами³, перекритими просторами на одній видовженій осі з закінченою полукруглою абсидою: церква в Разбоєні з 1496. р. без вежі, тільки зо сліпими копулами⁴, церква в Борзесті⁵ з 1493. р., анальоґічна до першої, і церква в П'ятра (Неамтц)⁶ з 1497—98, що творить із двома першими одну стилеву групу.

¹ Під монументальною архітектурою розумію архітектуру збудовану в тривалім матеріалі.

² На ці питання я звернув увагу в цитованій книжці: *Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*.

³ Під сліпими копулами розуміємо дійсні копулові перекриття просторів тільки не виведені поза дахове перекриття.

⁴ Поп. G. Bals: *Bisericile Lui Stefan cel Mare*. *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* Annol XVIII 1925, fig. 100—101, стр. 295.

⁵ *Ibidem*, fig. 112—113 стр. 295.

⁶ *Ibid.* fig. 123—124 стр. 295.

Тридільний тип з трьома первісно сліпими, опісля в XVIII. в. виведеними назовні копулами, ріжниться від попередньої групи тим, що простори над наосом і над притвором є рівні щодо величини, тоді коли в попередній групі простір під наосом був більший від простору притвору: церква в Доброваті з 1504 р.¹ З того самого часу збереглися також дводільні пляни з тією самою диспозицією, що перші, тільки замість трьох сліпих копул маємо дві: церква в Арбора з 1502² і в Рейсені³ з 1504. р., в Котнар⁴ правдоподібно з XVI. в.

Подібний плян тридільний (з окремим нартексом) зустрічаємо в плянах, що мають триконхове закінчення пресвітерії: церква в Сучаві з 1513—1522⁵, в Галята к. Ясс з 1584 р. з двома виведеними копулами над наосом і пронаосом та одною сліпою над притворами (нартексом)⁶.

2. Ті самі тридільні типи виступають в XVII. ст.

Тип тридільної церкви з трьома конхами, двома копулами, виведеними над наосом і пронаосом та сліпою копулою над нартексом: церква трьох єрархів в Яссах з 1639 р.⁷

Тип тридільної церкви з трьома копулами на осі (пресвітерія, наос, пронаос) і копулою над притвором, з середини невидною: церква в Голії з 1660 р.⁸, церква в Капшн дуже споріднена з церквою в Голії з трьома виведеними над наосом копулами, пронаосом та притвором з 1660 р.⁹

Дводільні церкви з копулами виведеними на осі і з триконховою пресвітерією: церква в Цетатцуя з 1672 р.¹⁰ в Фастаці з 1721. і інші¹¹.

Дводільні без конх із двома копулами на осі: церква св. Сави в Яссах з 1625 р.¹²

В наведених молдавсько-волооських церквах находимо диспозиції до всіх майже форм тридільних та дводільних

¹ Ibidem fig. 168—170, стр. 295.

² Пор. Ibidem fig. 157—158.

³ Ibid. fig. 161—163 стр. 295.

⁴ Ibid. fig. 204—205 стр. 295.

⁵ Ibid. fig. 260—261.

⁶ Пор. G. Bals, Bisericile Moldovenesti din veacurile al XVII a si al XVIII. le a. fig. 2—5. стр. 596.

⁷ Пор. ibid. fig. 200—201. стр. 604—605.

⁸ Ibid. fig. 236—242. Церква з притвором мала б аж чотири простори. Щодо часового відношення долішньої ренесансової частини до горішньої, то думки дослідників поділені. Одні думають (Ггіка, Зота), що ренесансова частина старша, а горішня молодша (1738 р.). Другі вважають, що ренесансова шата церкви пізніша. Тут впадають в око деякі аналогії з Волооською церквою у Львові.

⁹ Копули побільшуються в напрямі від тартекса до наоса. Диспозиція просторів з копулами є стара, хоч не виключені перебудови в горі. І тут теж впадають в око аналогії до Волооської церкви у Львові.

¹⁰ Пор. ibid. fig. 299—300 стр. 609.

¹¹ Пор. ibid. fig. 335—336 стр. 610.

¹² Пор. ibid. fig. 117—118 стр. 602.

дерев'яних церков, що в найрізномордніших типах виступають і на тутешніх землях.

Молдавсько-волоські церкви повстали під впливом сербської, атонської та семигородської готицької архітектури. Трикохові пресвітерії з копулами є походження атонського (частинно сербського) — але цей тип атонської архітектури підпав тут під сильний вплив готицької архітектури Семигороду. Вислідом тих впливів було: *видовження осі будівлі, уклад більшої кількості просторів на осі (сліпих і виведених копул), видовженість пропорцій, переміна тяжких у легкі зграціозні копулки з високими та дуже стрункими шийками-підбанниками, що нераз прибирали більше характер веж, як копул, готицькі склепіння, готицька декорація й деталі.* Так у молдавсько-волоській архітектурі витворився в XV—XVI. вв. новий церковний тип, як вислід синтези візантійської та готицької архітектури. З візантійської архітектури він перейняв загальну диспозицію просторів і як один із головних елементів копулу, з готицької — видовженість простірних одиниць і їх уклад на одній осі (просторів і копул) та вертикальну видовженість. Статика візантійської архітектури зілялася з динамікою готики в один новий архітектонічний тип.

Находимо його також у сусідніх краях, головно там, де зуяралися візантійські та окцидентальні архітектонічні ідеї. Його поширення на периферіях східньо-полудневої Європи вказує на це, що він найбільш відповідав тим історично-духовим процесам, що тут в XV—XVI. ст. почали назрівати. В молдавсько-волоській архітектурі він знайшов, наскільки по збережених пам'ятниках можна судити, своє найвчасніше оформлення і перші прояви диспозиції архітектонічних проблем, які перейшли і на сусідні краї, де назрівали серед подібних обставин подібні проблеми. Відноситься сказане головно до сумежних наших земель. Для нас найважніше питання — penetрація тих впливів в нашій тутешній мурованій архітектурі. Певні сліди цієї penetрації находимо в архітектурі волоських церков у Львові в різних фазах їх повстань: в волоській церкві з 1559. року¹, в теперішній волоській церкві (1591—1629) та трехсвятительній каплиці. Ці пам'ятники нашої мурованої архітектури незвичайно важні, бо вони і з історичного і з мистецько-історичного боку вказують на тісний зв'язок між молдавсько-волоською і нашою архітектурою.

Порівняння волоської церкви у Львові з молдавсько-волоською архітектурою дуже повчальне ще й з того огляду, що унагляднює нам з одного боку тісний зв'язок з молдавсько-волоськими заложеннями, а з другого боку вказує на деякі льокальні трансформації основ молдавсько-волоської архітектури.

¹ Її вигляд віддає печатка ставропігійського братства з 1591.

Уміщення просторів і копул на одній видовженій осі, трьохдільність, полукругла абсида, вхід із боку до нартекса, полукругле закінчення пресвітерії теперішньої волоської церкви це диспозиція, яку зустрічаємо в молдавсько-волоській архітектурі вже від кінця XV. ст. і на яку ми вище вказали. Натомість форма виведених копул, їх конструкція і ціла тектоніка будови — ренесансова. Тип молдавсько-волоської архітектури перейшов тут процес „ренесансизації“. Вона відбулася головню коштом готицького вигляду молдавсько-волоських заложень, але не коштом деяких візантійських елементів. Причини тих змін треба добачувати в тім, що в XVI. ст. діяли впливи ренесансової архітектури сильніш тут, як в молдавсько-волоських землях. *А тому що ренесансова архітектура у своїх центрально-копулових проблемах ближча до духа візантійської архітектури, як готицька, Волоська церква у Львові більш зближена до духа візантійської архітектури, хоч ідея получения просторів і копул на одній осі це, як у молдавсько-волоській, так і в церкві волоській у Львові, той компроміс між оцидентальною і візантійською архітектурою, компроміс, що, як ми на це вже вказували, вперше втворився в молдавсько-волоських краях. Ця різниця проявляється в тому, що в молдавсько-волоській архітектурі під всеильним впливом готики помітний частинний нахил до сліпих копул і до ховання верхів (при повнім збереженні трьохдільности на видовженій осі), тоді коли у волоській церкві у Львові під сильнішим подихом ренесансу проявився сильніший нахил до виведення верхів.¹*

Так з нової асиміляції молдавсько-волоського заложення з архітектурою ренесансу у Львові повстає новий трикопуловий та тридільний архітектонічний тип, що ляг в осноє найбільш потишеного церковного типу на цих землях, типу, що справді повстав вперше зо схищення різних впливів на нашій землі і є дійсно історично-мистецьким продуктом тієї землі. Цей тип перейшов згодом і в деревяну архітектуру.

Міг би хтось замітити, що тридільних копулових монументальних церков дуже мало у нас. Але на жаль цей архітектурний тип, як взагалі наша мурована і кам'яна архітектура дуже мало просліджена. Ми певні в тому, що таких мурованих церков найдеться більше у нас.

Покищо наведу тут міську церкву Благовіщення в Городку Ягайлонським з 1633 р., що в монументальних формах показує майже ідеальний тип трьохдільного заложення, та дві муровані церкви в Щирці, що про них згадується

¹ В волоській церкві є також в пляні деякий сильніший відрух візантійського пляну (середня копула спочиває на чотирьох колоннах, рудіменти бічних кораблів). Але тридільність переважає. Дуже ясно зарисовується вона в трехсвятительній каплиці, де є органічне получение верхів із просторами. Волоська церква з 1559. року мала ясно зарисовані три верхи, що вказує на трьохдільність. Тому нема причини її заперечувати, як це робить п. Д.

в генеральних візитаціях з поч. XVIII. ст., а саме церква св. Трійці і церква Рождества. Про першу каже візитація: „cała murowana we trzy czwórka wyprowadzone wierzchi, gontami pobita. Roku prze wetustate nie wiedzieć którego wystawiona“.¹ Про другу читаємо: „Cała murowana we trzy in forma bań wyprowadzona wierzchi. Roku dla dawności nie wiedzieć którego wystawiona“². Таких мурованих церков певно було більше³ На Волині такою тридільною мурованою церквою була церква Кресто-воздвиженська в Луцьку.

Супроти цього наведена п. Д.-ом тридільна церква в Вербіжі, що її відносить генеральна візитація до 1577 р., не має переконливої сили і не доказує пріоритету тридільного заложення в дерев'яній архітектурі, бо поперше, є старші від неї муровані тридільні церкви, а по друге, більшість наведених у згаданих візитаціях тридільних церков (хоч би навіть у щирецькій деканаті, що до нього колись належало село Вербіж, походить із половини XVII. або XVIII. в. Не виключене, що дата невірно подана, що зрештою в генеральних візитаціях не відокремлений факт.⁴

При типі тридільного заложення хотіли б ми ще звернути увагу на такі „імпондерабілія“, як розділ між бабинцем (нартексом) і головним кораблем (наосом) та на вхід з півдня при бабинці. Той розділ в давніших дерев'яних церквах був сильніше зазначений навіть слідами дверей. Його зустрічаємо вже в атонській архітектурі (церква католикон у Дохіярію). Звідтіл перейшов він до архітектури молдавсько-волоської (напр. в Борзешті, Арбора, Дуброваті і інших церквах). Маємо той розділ ще й у волоській церкві. Те саме відноситься до бічного входу в бабинці. З Атосу (Дохіярію) почерез безчисленні зразки молдавсько-волоської архітектури зайшов він теж і до волоської церкви у Львові.⁵ Отже нема причини виводити ці імпондерабілії нашої дерев'яної архітектури із звичайної хати, як це робить п. Д.

Для повноти слід додати: так само дводільний тип дерев'яних церков, як також церкви, що їх зв'язує п. Д. з архітектурою Атоса, це просте транспонування форм монументальної архітектури в дерев'янім будівництві. В цих останніх не тільки така „подробиця як крилоси“ (погляд п. Д. стр. 67), але цілий плян і уклад просторів залежний від Атоса чи молдавсько-волоської архітектури.

¹ Пор. Visitatio generalis. T. XXII. стр. 962—963.

² Пор. Visitatio generalis. T. XXII, стр. 969—970.

³ Пор. В. Січинський: Замкова каплиця св. Миколая у Львові, Богословія Т. XIV. кн. 1, стр. 27. Він згадує муровані тридільні церкви XV—XVI. ст. в Ніжанковицях, Вишнівці, Роботицькій Посаді та Щирці.

⁴ Справа критичного датовання дерев'яних церков п. Д. на жаль не порушує у своїй праці. Це могло б вияснити неодне спірне питання. Тоді показалося б, що дерев'яні церкви молодші, як звичайно приймається.

⁵ Всі ці наведені характеристичні властивості — залежні від суворих правил літургічного характеру в монашій архітектурі Атоса.

Подібну залежність дерев'яної архітектури від монументальної можна ствердити в пятикопулових хрещатих залаженнях.

П. Д. шукає першовзорів в мурованій візантійській архітектурі княжої доби. Але візантійська архітектура в середньовіччі не має у нас пятикопулового хрещатого залаження. Копули у візантійській середньовічній архітектурі не спочивають на раменах хреста, а на малих просторах в углах (напр. церква св. Спаса в Чернігові)¹.

В своїй студії над бароковою архітектурою в Україні я старався вивести пятикопуловий хрещатий тип в українській архітектурі з барокізації візантійських залажень в Україні. Така перша знана барокізована хрещата церква, на мій погляд, це церква Усненія на Подолі в Києві, що її 1613. перебудував Себастьяно Браччі.² Тут вперше виступав хрещатий плян з п'ятьма копулами. В XVII. і XVIII. вв. цей тип найшов широке застосування в монументальній бароковій архітектурі в Україні й відтіль зайшов і сюди, де наводимо його в дерев'яних церквах.

П. Д. оспорює ці факти і на доказ першенства того типу в дерев'яній архітектурі наших земель подає записку генеральної візитації з 1755. р., що відноситься до церкви Воскресення в Станиславові, яка мала повстати в 1601. р. П. Д. цитує, „drewniana, krzyżowa o pięciu kopułach 1601. erygowana“. Але цей доказ нестійний. Показується, що це місце генеральної візитації інтерпольоване, себто оригінальний первісний напис вимазаний і новим чорнилом знову вписаний. Інтерпольоване місце звучить: *erygowana 1601 A-о ieszcze niebenedykowa — w*³. Крім фактичного стану інтерпольованого місця в манускрипті, свідчить про це і факт, що церква, як виходить з цього місця, не була посвячена від 1601. до 1755. р., що годі подумати. Значить, дату з тим місцем вставили тут очевидячки згодом, коли виправляли старий текст з іншою датою.

Таким чином цей доказ відпадає, і докіль не найдемо старших першовзорів, церква, що її побудував Браччі в Києві, може служити як мурований першовзір пятикопулового хрещатого залаження в дерев'янім будівництві.

З нашого короткого зіставлення виходить, що докази, подані П. Д.-ом для підпертя своєї гіпотези про першенство дерев'яної архітектури, а головню первісних трьохдільних типів і їх залежності від ужиткової архітектури звичай-

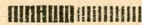
¹ Нея Базиля в Царгороді була таким власне типом, тільки мала п'ять кораблів. Її безпосереднє наслідування це церква св. Софії в Києві — вона не була натомість хрещатим пятикопуловим залаженням, як думає П. Д.

² Пор. Die Barockarchitektur Osteuropas mit besonderer Berücksichtigung der Ukraine. 1929.

³ Пор. Visitatio General. Том XVI. стр. 230. В тих місцях старий напис змазаний, але сліди старого письма залишилися

ної хати, не мають наукової стійності. З тим падає також його гіпотеза в цілості, т. зв. гіпотеза внутрішньої лінії розвою дерев'яної архітектури. Супроти цього набирає громадянських прав історичний підхід до цієї проблеми, а з ним позитивний вплив історичних стилів на витворення форм дерев'яного будівництва¹.

П. Драган назвав цей останній підхід, яким я користувався в досліді над історією дерев'яної архітектури Закарпаття, апіористичним. Думаю, що за поспішно, бо з куди більшим правом міг би я назвати його підхід апіористичним. Історичні дані та порівняння монументальної архітектури з дерев'яною методом стилістично-історичної аналізу, себто розв'язування питань про походження дерев'яної архітектури в площині науково-історичного досліді змушують нас відкинути погляди про незалежний від історичних стилів розвій нашої дерев'яної архітектури.

Д-р Василь Левіцький

ДМИТРО БОРТНЯНСЬКИЙ *

(1751—1825).

Дня 9. жовтня 1937. р. минуло 112 літ від смерті цього мистця тонів, що почав нову епоху в розвою нашої церковної пісні й української музики взагалі.

Дмитро Бортнянський, син заможної гетьманської шляхти, народився у Глухові 1751. р. Після збудення Батурина став Глухів столицею гетьманської держави й осередком життєвих політичних і культурних правмвань української нації. Але побіч гетьманського уряду розмістилася в Глухові і московська „малоросійська колегія“, що мала спершу тільки деяку контролю над гетьманським урядом, а згодом засвоювала собі ступнево вирішальну й виключну владу, щоб колись зовсім знести й заступити гетьманський уряд. За володіння гетьмана Павла Полуботка почалося це трагічне змагання між національнодержавницькою течією і найздноророжою займанщиною, коли боротьба пішла не тільки за владу над землями, але також за пановання над душою українського народу. Це міжнародне і міждержавне змагання покінчилося вязницею й тюремною смертю нашого гетьмана в 1724 р. Хоч цар сам

¹ Пор. ідентичний критичний підхід до поглядів п. Д. у арх. В. Менцля; *Ukrainische Holzkirchen, Slavische Rundschau* 1937. Nr. 5. Зате в статті „Підручна Енциклопедія українського дерев'яного будівництва“ М. Вільшина дав доказ безкритичности, повторюючи за п. Д. його тези без наведення хоч би одного нового аргументу на попертя його виводів (пор. „Діло“ з д. 29. жовтня 1937).

* Відчит, виголошений на концерті „Бояна“ в Бережанах.